

трішнє життя академічного загалу і його зовнішнє оформлення визначатиметься переважно університетською ідеєю як такою.

3

Якщо проаналізувати наведені факти з огляду на потребу виявити причини кризи ідентичності університету, наочно переконаємося, що вона пов'язана не з відривом наукового складника від процесу відтворення національної культури. Криза є проявом ослаблення впливу власне університетської ідеї і завдань на реальний розвиток університетської інституції. Залежність від інтересів держави і могутності ринку –

звичайна річ. Шлях до подолання кризи університету лежить через реформи, котрі бодай почасти уможливили б повернення університету до своїх витоків, і він знову перетворився б на установу, що ґрунтується на людській раціональності, на здоровому глузді, судження якого піддаються критиці одним із факультетів і рішення якого втілюються іншими. Криза університету полягає в патології його сучасної ідентичності, що розривається між науково-раціональною природою цієї інституції та оформленням її відповідно до чужих інтересів. Українському університетові бракує компромісу між його природними завданнями і способом їх інституційного виконання.

Підсумувавши сказане про ідею, мету та природу українського університету, можна зробити короткі висновки:

1. Університет, як прояв свідомого інтересу до пізнання безвідносно до його результату, інституювався і на терені української культури, створивши можливості для її міжкультурної комунікації.

2. Владна природа пізнання, як чинник альтернативності академічного світу стосовно до традиційних культур, не спромоглася досі утвердити університет як більш або менш сталу інституцію. Натомість маємо гібридну структуру, що ані відповідає власним засадам, ані спроможна стати частиною традиційної культури.

3. Напруження, в якому перебуває інституційований університет, послаблюється незбалансованістю факультетів, підміною корпоративних інтересів державними. Мале напруження зумовлює небажання справжніх реформ.

4. Функції українського університету перебувають здебільшого в зародковому стані. Освіта залежить від фахових примх державного управління і ринку, виховні ідеали переважно нав'язуються традиційною (так і хочеться сказати аграрною) культурою, можливостей проводити наукові дослідження стає дедалі менше, і, зрештою, набуття універсального обшину знань втрачає свою привабливість, що споріднює – принаймні в цій частині – українські академічні процеси зі світовими. □

Поневолені університети

Андрій Портнов

Книжки, згадувані у статті:

John Connelly. *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Poland Higher Education, 1945–1956.* – Chapel Hill–London, University of North Carolina Press, 2000.

Andrzej Walicki. *Polskie zmagania z wolnością.* – Kraków, 2000.

Stanisław Murzacki. *Między kompromisem a zdradą. Intelktualiści wobec przemocy, 1945–1956.* – Kraków, 2002.

Іван Крип'якевич. *у родинній традиції, науці, суспільстві. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 8. – Львів, 2001.

Пам'ятає старенького гімназійного вчителя з роману Валеріяна Підмогильного «Місто», який запитував головного героя, чи знає той латину? Відповідь була вельми промовиста: мовляв, не вчив, бо тепер не потрібно. У менш відомому літературному творі «Соло на флейті» Івана Микитенка молода дівчина Наталя використовує жіночі чари, аби викрити «класового ворога» Ярчука, – однією з ознак його чужості було вживання латинських висловів і цитування Сенеки, Геракліта, Френсиса Бекона. Може, підказка пролетарським читачам щодо способу розпізнавання «буржуазних елементів» стала в пригоді тим, хто за кілька років викрив і самого автора, який, виходить, знав про існування Сенеки з Гераклітом, але приховував своє справжнє лице.

Мені довелося навчатися в університеті за часів, коли запитання – а ви знаєте латину? – можна було почути вкрай рідко, а про «стару» професуру згадували з ностальгійним смутком. Беручися за цей текст, я намагався пам'ятати про велику відповідальність за те, чого сам уникнув просто тому, що народився пізніше. І, відважуючися на виправу через міст, тонший за лезо меча, прагнув триматися рівноваги й врівноваженості.

Чим була советська вища освіта, про котру нам довго і впевнено розповідали як про найкращу у світі? Одразу після революції у 1918 році єдиною вимогою при вступі до університету був вік. Уряд перебрав на себе функцію

призначати професорів, а юридичні факультети перетворили на факультети суспільних наук. Утім, про повне знищення навчальної системи новому режимові не йшлося, він прагнув іншого – утилітаризувати й стандартизувати її. Від самого початку це передбачало основну увагу до технічних спеціальностей; замість використання спеціалістів антиєн regime зважали передовсім на соціальне походження вступників на інженерні факультети. До гуманітарних наук черга дійшла пізніше і теж за утилітарним принципом – від «найактуальнішої» новітньої історії до позірно менш «актуальної» давньої. Складником освітніх реформ стало знищення автономності університетів, особливо сильної після революції 1905 року. Нова влада централізовано призначала ректорів і проректорів, «спускала» до кожної установи стандартизовані плани, а від середини 1930-х років з'являється інститут аспірантури та інституція нагляду за науковою продукцією: Вища атестаційна комісія (ВАК).

Тій самій засаді стандартизації мав слугувати і принцип колективізму – початково абсурдний бригадний метод навчання, коли певне завдання виконувала «бригада» студентів, хтось один із них звітував про роботу, й усі отримували однакову оцінку. Згодом колективізм підтримували радше символічними акціями: робітничою практикою, «культпоходами» до театру, участю в демонстраціях та партійних зборах.

Водночас, влада вряди-годи недвозначно вказувала на нижчість «прошарку» інтелігенції в робітничо-селянській державі. У 1920–30-ті роки, коли ще існували інституції, не повністю підпорядковані урядові, засобом боротьби з ними стають «робітничі інспекції», які вирішують, що має експонуватися в музеях і що вивчатиметься в Академії наук; студентські комуністичні організації отримують право викривати «ворожі» наміри викладачів, котрі принципово ставилися до викладання, за що тих позбавляли праці, а то й свободи.

За всіма цими заходами стояла ідея створити нову, «робітничо-селянську» інтелігенцію, нову не тільки й не стіль-

ки за соціальним походженням, скільки за світоглядом, ерудицією; високі академічні посади мали посісти слухняні виконавці наказів партії, позбавлені почуття корпоративної солідарності й академічного вишколу. Якщо представники точних наук таки мусили бути

Студентська демонстрація. Прага, 1989

обізнані у своїй галузі, то в гуманітаристиці фахове навчання відсувалося на задній план. У щоденнику Сергія Єфремова є запис, що раніше саджали за «політику», а тепер – за «неполітику», а в щоденнику Олександра Довженка – що абітурієнтів записували на історичні факультети силоміць, бо всі розуміли, що цей фах – паспорт на загибель. Попри загалом незначну увагу в перші пореволюційні роки до історичної науки, Ленін особисто гостро картав «кріпосників, що перебралися в тогу вчених» Роберта Віпера і Пітіріма Сорокіна, авторів методологічних праць, де стверджувалися дослідницький плюралізм і позаполітичність.

Відкидаючи методологію, зводячи все університетське викладання до догматичного засвоєння «єдиного правильного» вчення, советська візія університету, по-перше, чи не найрішучіше заперечила класичну концепцію Університету Вільгельма фон Гумбольдта, який стверджував, що університет тво-

рить єдність навчання й дослідження, й жодне з них не може безпосередньо служити державі. По-друге, советська система, вельми успішно знешкодивши «ворожі впливи», заборонивши і знищивши тисячі книжок, витворивши нову професуру, визначила й методологічні межі перших

опозиційних виступів проти неї. Опозиція, заперечуючи панівну ідеологію, завжди певним чином залежить від неї, тому не дивно, що Іван Дзюба критикував національну політику партії з марксистських лєнінських позицій, а Михайло Браїчевський заперечував концепцію «возз'єднання» як немарксистську (зрештою, обидва мали рацію). Але єдиною можливою в Україні легальною свідомою опозицією до ідеологічних приписів в історичній науці була археографія, публікування документів. Тобто, опозицією до ідеології була позаметодологічність. Як справедливо зазначив 1990 року Сергій Білокінь у

статті «Чи маємо ми історичну науку?», саме археографічні публікації рятували честь української історіографії за тоталітарних часів. Проте, варто додати, що позаметодологічність української советської історіографії полегшила зміну кольорів у 1991 році, коли «історики партії» (яких за офіційними даними на середину 1980-х років налічувалося в Україні тисяча шістьсот осіб) виявили подиву гідну любов до синьожовтого оформлення палітурок своїх книжок про «українську національну ідею».

Сучасна Україна і де-факто, і де-юре є спадкоємицею УРСР, хоча й офіційно включила до набору своїх символів деякі елементи національної традиції. Засади й перебіг цієї селекції чекають вдумливого вивчення. Чого варта бодай санкціонована навіть у шкільних підручниках вибіркова принциповість у порахунках із минулим, як-от призна-

2002,
№6

Видане з запізненням останнє торішнє число «Київської старовини» великою мірою присвячено проблемам медієвістики. Його відкриває стаття Михайла Брицина про еволюцію термінів зобов'язального права у східних слов'ян від часів Київської Русі до XVI століття. Олександр Осипян розглядає історію вірменської діаспори у середньовічному Києві (XI–XVII століття). Становить інтерес посмертна публікація нотатки Федора Євсєєва «Теоретичні питання демонології та ритуалознавства: Мара і Морена». Арнольд Сокульський міркує над питанням виникнення та локалізації першої Запорозької Січі. Позбавлена оригінальних ідей розлога компілятивна стаття Анатолія Болебруха «Світосприйняття давньоруських людей».

З-поміж публікацій із нової та новітньої історії України слід виокремити нарис Сергія Світленка про народника Олександра Строніна. Мало нового порівняно з відомими розвідками Володимира Кравченка та Олексія Толочка містить стаття Віталія Масненка «Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки»; обіцяного контексту тут майже немає, натомість укотре розказано про те, як ставилися до України й українства Андрей та Микола Стороженки, Іван Лінніченко та Дмитро Багалій. Авторка статті про становлення національної бібліографії в Україні Ірина Лиханова ототожнює поняття нації та держави і як наслідок невинувато дає початки української національної бібліографії... 1918 роком. Галина Сиваченко публікує Винниченків щоденник за 1946 рік.

Позбавлені жодної наукової вартості два популярні матеріали польських авторів: Генрика Вавжика про «Мазурку Домбровського» та Чеслава Сконки про польського поета й етнографа Вінценти Поля: він боровся за волю Польщі, він багато чого «відвідав, дослідив і описав», він «приятно ставився до українців та інших націй, які мешкали в Україні», відтак «ця тема заслуговує на окреме розлоге дослідження». Заразом не зле було б дослідити мотиви, якими керувалася редакція, вміщуючи ці вправи на сторінках наукового журналу, – не може ж так бути, щоби причина полягала тільки в тому, що обидві їх переклав із польської студент Київського славистичного університету, а на титулі часопису від якогось часу зазначено, що «Журнал видається Київським славистичним університетом»? – тим більше, що хоч як вдивлявся, а все одно журнал видається таки журналом, а зовсім не університетом.

чення офірних цапів (у літературі цю роль відвели Олександрові Корнійчуку, в історіографії – Володимирові Голубуцькому) й перетворення інших, не менш партійних літераторів чи істориків, на борців за національну ідею.

Засяг і глибина ревізії минулого безпосередньо залежать від того, в який спосіб поставав новий лад. Позаяк нова (примусив себе втриматися від лапок) державна, культурна, освітня система України практично не зазнала істотних змін – ані персональних, ані інституційних, – вона сама й переписала своє минуле. Чимало наглядців виявилися дисидентами, про багатьох дисидентів просто забули. Тому не випадає дивуватися, що питання советизації академічної науки й освіти так і не дочекалися поважного сміливого й, водночас, коректного дослідження, а поодинокі монографії й статті на цю тему іноді спалахували, але згасали за браком повітря дискусії. Наприклад, концептуальна стаття Григорія Грабовича «Советизація української гуманістики» («Критика», 1997, ч. 1, 2).

Чи не найтабуованішою темою став конформізм, у розгляді якого зазвичай ігнорується найістотніше – суспільно-історичний контекст. У соціальній психології конформізм означає як зміну поведінки чи переконань унаслідок реального чи уявного тиску групи на індивіда. Советська влада здавала собі справу з мало не імперативною опозиційністю інтелігенції до кожної панівної системи, тому советський колективізм можна вважати за інструмент контролю, коли група тисне на кожного з її членів (причому, багатьом такий тиск видається дуже комфортним).

Конформізм виявлявся у кількох формах адаптування інтелігенції до советських реалій: щирому прийнятті правил гри, методологічному колабораціонізмі, а також принципі 50% ідеології – 50% науки. Фактично кожен науковець був сам на сам із системою, а нейтралітет можна було зберегти хіба що на початку 1920-х, і то ціною відходу від активної викладацької діяльності (це могла собі дозволити переважно стара професура).

Істотними аспектами проблеми є також:

- ✓ вплив стосунків «центр–периферія» на стан української вищої освіти. Відомо, що коли українських істориків картали за цитування Грушевського, то в московських метрів із цим ніколи не було проблем, і саме в Москві вдавалося захистити дисертації, що їх Київ відхиляв за «націоналізм». Парадоксально, але саме завдяки безпосередньому підпорядкуванню Дніпропетровського університету Москві, а не республіканському міністерству (через стратегічний характер ракетно-космічних розробок) Микола Ковальський зумів створити там справжній осередок вивчення джерел до історії України XVI–XVIII століть;
- ✓ вплив Заходу на розвиток підсоветської української гуманітаристики (навіть передрук українськими діаспорними виданнями деяких статей підсоветських істориків або поміщення їхніх оригінальних публікацій під псевдонімами). Відомо, що закордонні українці пильно стежили за розвитком науки в Україні,

відзначаючи намагання окремих істориків писати «настільки об'єктивно, наскільки це можливо» (Ярослав Пеленський про монографію Івана Крип'якевича «Богдан Хмельницький»);

- ✓ цензура і самоцензура, компроміси, на які доводилося йти (наприклад, у виданні «Документи Богдана Хмельницького» автентичне листування гетьмана з турецьким султаном уміщено під рубрикою «Сумнівні документи»). Вражає, що дотепер ми не маємо хоча б часткового переліку найістотніших цензурних фальсифікацій, не знаємо імен і слів, які старанно викреслювалися.

Врешті, чи не найважливішим аспектом вивчення конформізму є проблема корпоративної солідарності. Викорінити її було однією з головних передумов опанування партією академічної науки. Вже у 1920–1930-ті роки цю солідарність, що тільки-но зароджувалася, звела нанівець практика знищення одних інтелектуалів іншими аж до наклепницьких статей і судових звинувачень. Пізніше ця руйнація усталила скрізь, за винятком окремих острівців, непорядність, плагіат, інтриги, закриті рецензії та доноси. Науковикладацька інтелігенція виявилася неспроможною протистояти системі як цілісна група. Хоча окремі прояви корпоративної солідарності таки були. Приміром, видання літературних перекладів заборонених перекладачів під прізвищами дозволених, що уможливило першим отримати гонорар й опублікувати свій доробок (так побачили світло денне деякі переклади Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Анатолія Перепаді).

Аби утримати посаду, яка дозволяла частково рятувати науку, неминучими ставали ідеологічні реверанси. Одним із прикладів є діяльність Івана Крип'якевича, який після Другої світової війни залишився в Україні й очолював Інститут суспільних наук Академії наук УРСР у Львові. У вступній статті до збірника, присвяченого постаті Крип'якевича, Ярослав Ісаєвич наголосив на потребі розрізняти «безпринципних» (або й «ідейних») прислужників режиму від тих, які використовували легальні можливості, аби порятункувати українську культуру, плекати національну свідомість.

Корпоративна солідарність виявлялася здебільшого поза стінами університетів. Чимало науковців, про яких позитивно відгукувалися західні аналітики, не мали змоги викладати. Того ж Івана Крип'якевича ізолювали від університету, як і багатьох його аспірантів.

Партійні перевірки Львівського університету наприкінці 1940-х років виявили такі вади: зарахування на студії дітей «куркулів і бандерівців»; використання старих підручників, аж до книжок Грушевського; викладання іноземних мов «відірвано від радянської дійсності» та «нездорове висовування» студентами під час захисту використаної іншомовної літератури; замовчування «найвидатнішої ролі великих російських вчених» Ломоносова, Попова та інших; «безпартійність» багатьох лекцій; непрактичність наукових розробок (приміром, доцент Солодовников отримав догану за те, що досліджував «вплив жирового тіла на статевий цикл

малярійного комара» замість «виявити способи боротьби з цим комаром»).

У Львові Совети намагалися зреалізувати випробуваний сценарій: розколоти академічну еліту, одних наблизивши до себе після процедури «каяття», інших – позбавивши катедри і посад, ізолювати від студентства. Серед перших був літературознавець Михайло Рудницький, який поставив свій підпис під памфлетами «Рішуче порвати з проклятим минулим» та «Під чужими прапорами». Серед других – історик Мирон Кордуба, який у вересні 1946 року, за інформацією обкому, в стінах ЛДУ сказав, що університет не є середньою школою, тому там можна викладати різні історичні концепції, а студенти нехай вирішують, яка з них правильна. Але сумніви в партійній лінії не допускалися, навіть коли вони ґрунтувалися на тезах Леніна. Зокрема, за цитування слів вождя, що заборона святкувати роковини Тараса Шевченка в 1914 році була чудовим аргументом проти урядової політики, студентів виключали з університету.

Советизація Західної України відбувалася одночасно із подібними процесами в країнах «народної демократії». Першими з центральноєвропейських суспільств із цим зіткнулися поляки Східної Галичини, приєднаної до СРСР у 1939 році. Гжеґож Хрищок у книжці «Поляки у Львові, 1939–1944. Щоденне життя» описує освітні реформи 1940 року. Окрім пильнування соціального походження студентів, в університеті зникає свобода вибору спеціалізації та термінів складання іспитів, запроваджується суворі перевірка старостою присутності на лекціях і подання даних про це керівництву факультету, що нагадувало порядки середньої школи.

1946 року до зони советського впливу, але не до складу СРСР, потрапила вся Центральна Європа, на яку також чекала реформа освіти. Заходи нової влади в різних країнах «зовнішньої імперії» фактично збігалися, але різними були люди, які втілювали їх у життя. Майже відразу пройшли чистки викладацького складу (найсуворіші у Східній Німеччині, де замінили понад 80% викладачів, м'якші в Чехії й майже непомітні у Польщі), заохочувався вступ абітурієнтів робітничо-селянського походження, запроваджувалися советські предмети на кшталт «Політичні та соціальні проблеми сучасного світу», перекладалися советські підручники. Але не слід перебільшувати розмаху цих акцій. 1950 року в Кракові був лише один примірник Конституції СРСР та кілька підручників права, а коли офіційна польська делегація перевозила з СРСР кілька сот советських книжок, то мала з цим неабиякі проблеми на кордоні.

Комуністичні еліти нових содержав за советським взірцем чітко розрізняли гуманітарні й точні науки. Один із вищих німецьких чиновників у липні 1947 року підкреслив: «Кандидати на медичні та математичні спеціальності мусять обов'язково мати відповідний академічний вишкіл. Для кандидатів на факультети суспільних наук політична лояльність має правити за головний критерій». Кілька років по тому інший

німецький посадовець твердив: «Коли реакційний філософ чи історик виїздить (зі Східної Німеччини), ми посміхаємось. Але ситуація є докорінно інакша з фізиками, математиками або техніками, яких ми потребуємо і не можемо заступити іншими».

Одержавлення університетів відбувалося через зміни системи управління ними, створення там комуністичних осередків. Утім, роль партії в різних країнах регіону істотно різнилася. Коли у Польщі в 1948 році лише 4,3% населення належало до компартії, у Східній Німеччині ця цифра становила 9,2%, а в Чехії – 25,3%. Саме в Чехії комуністична партія реально мала найбільшу суспільну підтримку, у Польщі новий режим переважно сприймали як окупацію, а найжорсткішою була партійна лінія східнонімецьких комуністів, причинами чого, зокрема, стали присутність советських військ і найбільша в регіоні репрезентація советських радників.

Одним із найновіших досліджень розмаїття сталінізму є книжка американського історика Джона Конелі, де він порівнює советизацію вищої освіти в Польщі, Чехії та Східній Німеччині у 1945–1956 роках. Дослідник згадує термін Манфреда Гайнемана «самосоветизація», який, на його думку, найбільше пасує Чехії. І справді, «братні» компартії самі намагалися копіювати советську модель. Це було зумовлено тим, що провідні діячі цих партій під час Другої світової війни перебували в СРСР, часто навіть погано говорили рідною мовою. А такі заходи, як обміни студентів, часто мали неочікуваний ефект. За офіційними звітами, польські студенти в Ростові роз'яснювали історичну неправдивість, з їхнього погляду, фільму «Богдан Хмельницький», а в Одесі польські студенти розповсюджували привезені з батьківщини релігійні матеріали.

Отже, конкретні прояви й перебіг советизації у кожній із країн соцтабору істотно відрізнялися. Наприклад, Польща була єдиною державою регіону, де інтелігенція згуртовано протистояла системі. Причини такої сильної корпоративної солідарності Джон Конелі добачає в розвиненій елітарній, шляхетській самосвідомості, яка сприймала себе духовними провідниками нації. Польська інтелігенція виступила проти нацизму, а пізніше – комунізму, і що важливо: відкинула комунізм не так як соціально-політичну систему, а як форму російської окупації. Не менш істотним був вплив католицької церкви. Невипадково першим із повоєнних польських університетів відкрився Католицький Люблінський, а в першому виданні російської граматики відмінювання іменників показано на прикладі слова *Бог*.

Американський історик також слушно наголошує на впливі Другої світової війни. Либонь, одним із головних джерел моральної сили польської інтелігенції була її антинацистська постанова, створення таємних університетів, що ставали складником унікального явища – польського підпільного громадянського суспільства та підпільної держави. Натомість німецька професура повністю підтримала нацистське керівництво, не опиралася новій владі й чеська інтелектуальна еліта, яка за роки окупації зберегла собі й заробітну плату,

і можливість видавати наукові часописи. З цих причин ані німецька, ані чеська професура не могли відчувати й плекати корпоративну солідарність, як це було в Польщі.

Звісно, деяких професорів влада Польської Народної Республіки не могла толерувати, університети мусили залишити філософ Владислав Татаркевич, етнолог Ян Бистронь, історик Владислав Конопчинський (у міжвоєнний час був послом до Сейму від ендеків). Але компроміс із новими політичними реаліями зовсім не був капітуляцією, а зазвичай лише своєрідною двомовністю – марксистсько-немарксистською. На думку Конелі, у випадку Польщі практично неможливо відрізнити колаборації від прагматичного рятування науки: починаючи захистом колег і студентів від переслідувань і закінчуючи підтриманням високих наукових стандартів (недопускання халтурних дисертацій тощо). Відповідно, і влада ПНР відчувала відчуженість від неї та згуртованість суспільства. Недарма один із провідних функціонерів Берман відверто говорив: «Ми захопили Польщу».

Польща не знала таких санкціонованих у повоєнній Чехословаччині нововведень, як звертання до викладачів на «ти», утворення комуністичних осередків у вищих школах, які мали право відіслати немилих їм викладачів на виробниче перевиховання. Промовистим свідченням чужості нав'язаної системи став провал нових навчальних курсів, 1951 року Міністерство освіти Польщі навіть скасувало лекції діалектичного матеріалізму.

1947 року ректор Ляйпцигського університету Ганс Георг Гадамер обурювався тим, що єдиною вимогою до абітурієнтів стає «партійність». Згодом він виїхав до Західної Німеччини.

Проте державне втручання до освітньої царини завдало болючих ударів. Одразу по війні студіювати філософію, психологію та педагогіку в Польщі можна було лише у Варшаві, а в НДР факультети суспільних наук існували лише в Ростокі, Ляйпцигу та Єні. До навчальних планів запровадили військовий вишкіл, політичні курси. Зникла свобода вибору предметів, зросла кількість обов'язкових лекційних годин, а університетське керівництво мало контролювати всю кореспонденцію своїх співробітників із Заходом.

Більшість із цих нововведень не пережили політичної відлиги 1956 року, котра в країнах соцтабору мала не такий обмежений вимір, як у Советському Союзі. На думку Анджея Валіцького, 1956 рік, кінець сталінізму, став роком остаточного переходу Польщі до посттоталітарної стадії розвитку і дефакто некомуністичної версії «реального соціалізму». У збірці есеїв «Польські змагання зі свободою» історик покликається на особистий досвід, досвід сина «класового ворога», заарештованого 1949 року, який в університеті постійно стикався з дискримінацією, але після 1956 року відчув «справжнє визволення», а вже за чотири роки виїхав на річну стипендію до США й Англії.

У 1980-ті роки Валіцький підкреслював, що режим Ярузельського на-

справді не був комуністичним і тоталітарним: саме в ПНР Ярузельського нелегальні книжки друкувалися в державних видавництвах, а їхні автори ще й отримували гонорари. У тексті «Спадщина ПНР» історик закликав принципово відмовитися від пропагандистського вживання слів «тоталітаризм» і «комунізм», які не відповідають історичним реаліям ПНР і є образливими для поляків.

Цілком протилежну візію комуністичної Польщі обстоює Станіслав Мужанський, учасник польського націоналістичного підпілля, який протягом 1949–1955 років перебував в ув'язненні, а нещодавно опублікував книжку «Між компромісом і зрадою» про поведінку інтелектуалів за часів сталінізму. Книжка Мужанського не є науковою, єдиним «методом» його дослідження є засудження за «зраду Слова» таких польських інтелектуалів, як Єжи Анджеєвський, Станіслав Єжи Лец, Тадеуш Конвіцький. 1956 рік він оцінює як зміну форми окупації і не більше.

Позиції Валіцького та Мужанського є скрайніми полюсами дискусії, що точиться в польських інтелектуальних колах, – а тим часом понад половина поляків, як показують соціологічні опитування, вважає дебати про те, чим була ПНР, непотрібними.

Але навряд чи хтось заперечуватиме, що 1956 рік для «внутрішньої» та «зовнішньої» імперії мав різні наслідки. Відлига в советських республіках не витримала наступу нової зими. Розмірковуючи над причинами цього, варто пам'ятати, що і Польща, і Угорщина, і Чехословаччина вступили в 1945 рік в істотно відмінних умовах, аніж, скажімо, Україна, яка вже зазнала голодомору й чисток. Тому сталінізм у кожній із держав різнився. Плідною тут є теза Сергія Єкельчика, що навіть в СРСР, де видавалося, що держава контролює все, влада завжди провадила, хоча й нерівний, але діалог із суспільством, а отже, мимоволі, але таки пристосовувалася до місцевих суспільних реалій і культурних традицій (згадаймо, наприклад, советизаційну стратегію, що її описав Роман Шпорлюк, у Західній Україні та Західній Білорусі, яка залежала від сили націоналістичного підпілля у цих регіонах).

Постсоветська українська система освіти є континуацією советської. Як слушно зауважив у вже згадуваній статті Грабович, те, що починалося як наслідок терору і адміністративного тиску, стало тепер для багатьох моделлю мислення та поведінки. Рішення, що 1940 року шокувало професуру Львова й сприймалося як уподібнення університету до середньої школи, дотепер є нормою в більшості українських університетів, які, попри гучні самоназви з кумедним додатком «національний», дедалі більше стають схожими на педагогічні училища. Ситуація з мовним навчанням студентів і станом бібліотечних фондів недвозначно підтверджує обраний курс на маргіналізацію дослідницького складника університетської освіти, до того ж, сильно підточеної академічною безпринципністю, що уможливлює чи не кожному посадовцеві отримувати наукові ступені. Це, разом зі збереженням централізованої вертикалі управління університетами й політичною підпорядкованістю вищої школи зовсім не відповідає

образові Храму Науки. Окремою темою є спроби створити альтернативні навчальні заклади, як-от Києво-Могилянська академія або Львівська Богословська академія.

Якось Ян Грос влучно означив сталінізм як шерех ненаписаних і непрочитаних книжок, а Джон Конелі продовжив: невивчених курсів, непродискутованих ідей, неприсуджених ступенів. Висновок для нас може бути банальним, але від цього не менш слушним: читати, читати і ще раз читати! □

2003,
№1

У першому цього річного числі «СіЧі» привертають увагу дві публікації, що перебувають на межі літературознавства та фольклористики: стаття Олеси Брідиної про специфіку фольклорної текстології в зіставленні з літературною та розвідка Івана Денисюка про маловідомі релікти лицарсько-дружинної поезії у фольклорних текстах волинського-польського ареалу.

Сидір Кіраль робить першу в історіографії української літератури спробу спеціальної аналізи прозового доробку Трохима Зінківського. Григорій Зленко друкує причинки до біографії мирового судді Василя Гегеля, знайомого Михайла Коцюбинського. Особливо слід відзначити змістовну статтю Олександра Ткачука про наративну стратегію малої прози Михайла Яцкова.

Юрій Ковалів уміщує статтю «Кларнетизм Павла Тичини – нереалізована естетична концепція», де всоте відтворює традиційні уявлення про самотність Тичининої поезії, її музичність тощо; але де проходить межа, за якою звичайний авторський ідіостиль стає естетичною концепцією, і який науковий зміст стоїть за семантично невизначним терміном «кларнетизм» – ці питання автор залишає без відповіді. Цікаво відзначити і те, що автор статті, присвяченої поезії Тичини, не в змозі правильно визначити віршовий розмір хрестоматійного твору «Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух...» – він вважає, що його написано «канонічним п'ятистопним ямбом».

Ярина Цимбал розглядає звуко-сміслові експерименти у поезії та прозі Майка Йогансена. Анна Біла публікує авторський план-проспект книги спогадів Костя Буревія «Мертві петлі (1910–1917)», рукопис якої не зберігся.

Микола Сорока пише про концепцію розвитку української літератури на еміграції у критичних виступах Юрія Шереги першого повоєнного десятиріччя, а Ольга Давидова – про просторову символіку поезії Василя Стуса.

Число завершує бібліографія українського літературознавства у 2001 році, яку уклав Олег Козак.